

अविभेद र समानताका लागि कार्यरत

नेपालमा गर्भपतनको निरापराधिकरणः महिला अधिकार प्रबर्द्धनमा थप आयाम

महिलाको प्रजनन अधिकारको लागि नेपालको प्रतिबद्धता

सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारलाई नेपालको संविधान (२०७२) ले महिलाको मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गर्दै^१ नेपालले महिला प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारका सम्बन्धमा यसअघि जाहेर गरेको प्रतिबद्धताहरूलाई^२ अझ सृष्टि पारेको छ । यसरी प्रत्याभूत गरिएका मौलिक अधिकारहरूको कार्यान्वयनका लागि नेपालले २०७५ असोज २ मा एक छाता ऐनको रूपमा सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन जारी गरि ऐतिहासिक कदम चालेको छ । यसका साथै २०७७ असोज २६ मा सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार नियमावली समेत कार्यान्वयनमा ल्याएको छ ।

सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनको उद्देश्य महिलाको सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नु^३ तथा मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य सेवालाई सुरक्षित, गुणस्तरीय, सर्वसुलभ र पहुँचयोग्य^४ बनाउनु रहेको छ । यस ऐनले सुरक्षित मातृत्व^५, परिवार नियोजन^६, सुरक्षित गर्भपतन^७, तथा प्रजनन स्वास्थ्य रूग्णता^८ सम्बन्धी विषयहरूलाई बृहत्तर रूपमा समेटेको छ । यस ऐनले खासगरी प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारको बृहत परिभाषा गर्दै, प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी शिक्षा, सुचना, परामर्श र सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार तथा प्रत्येक महिलालाई गर्भान्तर वा सन्तानको संख्या निर्धारण गर्ने अधिकार^९, प्रजनन स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा हुने भेदभाव^{१०} लाई निषेध गरेको छ र यस्तो सेवाहरूलाई गोपनीय^{११} तथा किशोर किशोरी र अपांगता मैत्री^{१२} हुनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसका अतिरिक्त प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनले सबै सरकारी स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी सम्पूर्ण सेवाहरू निःशुल्क उपलब्ध गराउनु पर्ने^{१३}; संघीय, प्रान्तीय र स्थानीय लगायत सबै तहका सरकारले प्रजनन स्वास्थ्य सेवाहरूको लागि विशेष बजेट विनियोजन गर्नु पर्ने^{१४}; र यस ऐनले पीडित महिलाहरूलाई उचित रकम क्षतिपूर्ति भराईदिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ ।^{१५}

महिलाको गर्भपतन सेवामा पहुँच सम्बन्धी अधिकारलाई प्रजनन स्वास्थ्यको विशेष अधिकारको रूपमा स्थापित गरेकोले यो ऐन तुलनात्मक रूपमा प्रगतिशील छ ।^{१६} नेपालको गर्भपतन सम्बन्धी यस अघि मुलुकी ऐन र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले गर्भपतनलाई अधिकारको रूपमा मान्यता नदिई केही अवधि र अवस्थालाई अपवादको रूपमा कसुर नहुने व्यवस्था गरेको थियो ।^{१७} सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनले गर्भवती महिलाको मञ्जुरीले बाह्र हप्तासम्मको गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ ।^{१८} यस ऐनले जवर्जस्ती करणी वा हाडनाता करणीबाट रहन गएको गर्भ, एचआईभी वा त्यस्तै प्रकृतिको अन्य निको नहुने रोग लागेको महिला^{१९} र गर्भपतन नगराएमा गर्भवती महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्छ वा निजको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य खराब हुन सक्छ वा विकलाङ्ग बच्चा जन्मन सक्ने अवस्थामा^{२०} अट्टाईस हप्तासम्मको शर्तसहित गर्भपतन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । यस ऐनले खासगरी बलपूर्वक हुने गर्भपतन जस्तै गर्भवती महिलाको सहमति बिना वा निजलाई करकाप गरी, धम्की दिई, ललाई फकाई गरी वा प्रलोभनमा पारी गरिने गर्भपतनलाई कसूर कायम गरेको छ ।^{२१}

Abortion
Access

अविभेद र समानताका लागि कार्यरत

सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनको प्रस्तावनाले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्ने लक्ष्य लिएको भएता पनि ऐनमा भएका गर्भपतनसँग सम्बन्धी व्यवस्थाहरूले ऐनको लक्ष्य अनुकूलको व्यवस्था गर्न असफल भएको छ ।

नेपालको गर्भपतन सम्बन्धी संकुचित व्यवस्थाहरू

सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनको प्रस्तावनाले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी हकको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्ने लक्ष्य लिएको भएता पनि ऐनमा भएका गर्भपतनसँग सम्बन्धी व्यवस्थाहरूले ऐनको लक्ष्य अनुकूलको व्यवस्था गर्न असफल भएको छ । यस ऐन अन्तर्गत गर्भपतन सम्बन्धी देहायका व्यवस्थाहरू संकुचित रहेका छन्:

- क) गर्भपतन सम्बन्धी व्यवस्थाहरू फौजदारी कानूनको दायरामा राखिएको:** सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनले गर्भपतन सम्बन्धी प्रावधानहरूलाई फौजदारी कानूनको दायराबाट हटाउन असफल भएको छ । अझ यो ऐनले गर्भपतन सम्बन्धी कसुर तथा सजायहरूलाई मुलुकी अपराध संहितामा तोकिए अनुसार हुने व्यवस्था गरि संकुचित दायरामा राखेको छ ।^{१२} मुलुकी अपराध संहिताको व्यवस्था अनुसार बाह्र हप्तासम्मको गर्भ भए एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयासम्म जरिवाना, पच्चीस हप्तासम्मको गर्भ भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयासम्म जरिवाना तथा पच्चिस हप्ता भन्दा बढीको गर्भ भए पांच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपैयासम्म जरिवाना हुन्छ ।^{१३}
- ख) गर्भवती महिलाको जीवन रक्षाको लागि पनि २८ हप्ता भन्दा माथिको गर्भ पतन गर्न बन्देज:** सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनले २८ हप्ता भन्दा माथिको गर्भपतन गर्न नपाईने गरी कठोर व्यवस्था गरेको छ । मुलुकी ऐन र मुलुकी अपराध संहितामा गरिएको गर्भपतन नगराएमा गर्भवती महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने वा निजको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य खराब हुन सक्ने वा विकलाङ्ग बच्चा जन्मन सक्ने अवस्थामा कुनै पनि समयमा गर्भपतन गर्न अनुमति दिने प्रावधानको विपरित यस ऐनले यी अवस्थाहरू पनि २८ हप्तासम्म मात्र गर्भपतन गर्न अनुमति दिएको छ ।^{१४}
- ग) कानूनले तोकेको भन्दा अन्य अवस्थाका गर्भपतनमा महिलालाई कसूरदार हुने व्यवस्था निरन्तरता:** सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनले गर्भपतनलाई पूर्ण निरअपराधीकरण गर्न असफल भएको छ । यसले कानूनले नै तोकेको भन्दा अन्य अवस्थामा गर्भपतन गर्ने नहुने^{१५}, गर्भपतन गर्न ईजाजत प्राप्त स्वास्थ्य संस्था वा स्वास्थ्यकर्मीकोमा नै जानु पर्ने^{१६} जस्ता निषेधात्मक प्रावधान गरेको छ । प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार नियमावलीले सुरक्षित गर्भपतन सेवा प्रदान गर्ने स्वास्थ्यकर्मीको योग्यता^{१७}, स्वास्थ्य संस्थाको मापदण्ड^{१८}, सुरक्षित गर्भपतन सम्बन्धी प्रविधि र प्रक्रियाहरू^{१९} तथा गर्भपतनको लागि महिलाको सहमति लिने प्रक्रियात्मक व्यवस्थाहरू^{२०} उल्लेख गरेको छ । यस ऐनले तोकेको भन्दा अन्य अवस्थामा महिलालाई गर्भपतन गर्न निषेध गरेकोले^{२१} तोकेको अवधि भन्दा बढीको गर्भपतन गर्ने महिला तथा ईजाजत प्राप्त नभएका स्वास्थ्यकर्मी वा स्वास्थ्य संस्थाबाट गरिने सेवा प्राप्त गर्ने महिलालाई पनि कसूरदार मानेको छ ।
- घ) गर्भपतनको परिभाषामा स्वतः गर्भ तुहिनुलाई पनि समेटिनु:** सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनमा गरिएको गर्भपतनको परिभाषामा "गर्भमा रहेको भ्रुण स्वभाविक रूपमा जन्मन सक्ने हुनुभन्दा अगावै गर्भाशयबाट भ्रुण बाहिर निस्कने वा निकाल्ने कार्य" भनी परिभाषा गरिएको छ ।^{२२} फलस्वरूप, आकस्मिक घटना वा कुनै बाह्य हस्तक्षेप बिना नै गर्भ तुहिएमा पनि सो कार्य "गर्भपतन" को परिभाषा भित्र पर्ने देखिन्छ । यस्तो भ्रमपूर्ण परिभाषाको कारण "गर्भ तुहिनु" लाई पनि गैहकानुनी गर्भपतनको रूपमा कानूनी कारवाही चलाउन सक्ने अवस्था विद्यमान रहेको छ ।

गर्भपतनलाई संकुचित गर्ने नेपालको कानूनी व्यवस्थाले महिला र बालिका माथी समेत कानूनी कारवाही चल्न सक्ने

नेपालमा गर्भपतनलाई आपराधीकरण गर्नका कारण नेपाली महिलाहरूले परापूर्वकालदेखि नै त्यसबाट कानूनी समस्याहरू वहन गर्दै आएका छन् । २०५७ सालमा नेपालमा गर्भपतन पूर्ण

अविभेद र समानताका लागि कार्यरत

२०७४ मा CRR र FWLD ले गरेको तथ्य-अध्ययनले गर्भपतनको आरोपमा महिलाहरूलाई अपराधिकरण गर्नु तथा उनिहरूमाथी मुद्दा चल्नुको कारणहरूमा कानुनी व्यवस्थाको अस्पष्टता, कानून कार्यान्वयन गर्नेहरूको गर्भपतननै अपराध हो भन्ने पूर्वाग्रही मानसिकता, गर्भपतन गर्ने महिलाहरू प्रतिको हेयभाव तथा लाञ्छना, पारिवारिक असहयोग तथा गर्भपतन मुद्दा चलेका महिलाहरूलाई कानुनी सहयोग तथा प्रतिनिधिको अभाव नै हुने देखाएको छ ।

रूपमा प्रतिबन्ध रहेको समयमा सेन्टर फर रिप्रोडक्टिभ राइट्स (CRR) र महिला, कानून र विकास मञ्च (FWLD) द्वारा Abortion in Nepal: Women Imprisoned³³, नामक अध्ययनको प्रतिवेदनले देशभरमा गर्भपतन र गर्भपतनसँग सम्बन्धित कसूरमा देशभरको २६ कारागारमा ५७ महिलाहरू विरुद्ध मुद्दा दायर रहेको देखाएको थियो । यी महिलाहरूसँग गरिएको अर्न्तरवार्ताबाट १९ जना महिलाहरूको नौ महिनाको गर्भावस्था अगावै आफै गर्भ तुहिएको तथ्य उजागर भएको थियो । त्यसै गरी २०७४ मा CRR र FWLD ले नेपालका १६ जिल्लाहरूमा "गर्भपतन सम्बन्धी कानून र यसको कार्यान्वयनमा गर्नु पर्ने सुधारहरू सम्बन्धी तथ्य विश्लेषण अध्ययन³⁴ गरेको थियो । यो अध्ययनले सन् २०६८ देखि २०७३ बीचमा गर्भपतनसँग सम्बन्धित ५३ मुद्दाहरू जिल्ला अदालत र उच्च अदालतमा दर्ता भएको तथ्य उजागर गरेको थियो । यी मुद्दाहरूमध्ये गर्भपतन गरेको भनी १३ जना महिलाहरू विरुद्ध कसूर कायम गरी मुद्दा दायर भएका थिए । जसमध्ये ५ जना महिलाहरूलाई दोषी ठहराएको र ४ जना महिलाहरूलाई कैद सजाय गरिएको थियो । अध्ययनका अनुसार कसुरदार ठहराईएको ५ जना महिलाहरूलाई गर्भपतनको कानुनी व्यवस्था र गर्भपतन गर्न कानूनले तोकेको स्वास्थ्य संस्थाको बारेमा जानकारी नभएको कारणले ति महिलाहरू गर्भपतन गर्न कानूनले तोकेको स्वास्थ्य संस्थाभन्दा अन्य ठाउँमा गर्भपतन गर्न गएका थिए, जुन गैरकानुनी थियो ।³⁵ यो अध्ययनले गर्भपतनको आरोपमा महिलाहरूलाई अपराधिकरण गर्नु तथा उनिहरूमाथी मुद्दा चल्नुको कारणहरूमा कानुनी व्यवस्थाको अस्पष्टता, कानून कार्यान्वयन गर्नेहरूको गर्भपतन अपराध हो भन्ने पूर्वाग्रही मानसिकता, गर्भपतन गर्ने महिलाहरूप्रतिको हेयभाव तथा लाञ्छना, पारिवारिक असहयोग तथा गर्भपतन मुद्दा चलेका महिलाहरूलाई कानुनी सहयोग तथा प्रतिनिधित्वको अभाव देखाएको छ ।³⁶ अझ यो अध्ययनले महिला विरुद्ध गर्भपतन गरेको शंकाको भरमा उचित छानबिन बिना नै महिला माथि मुद्दा चलाउने देखि कानून बमोजिम गरिएको गर्भपतनमा समेत महिला माथि मुद्दा दायर हुने गरेको तथ्य पनि उजागर गरेको छ । आशा र सरिताको यसका प्रतिनिधिमूलक उदाहरणहरू हुन् :

आशा³⁷, जसलाई अवैध गर्भपतन गरेको शंकाको आधारमा पर्याप्त अनुसन्धान विना मुद्दा चलाइएको

सिराहा जिल्लाका आशा, उनको केटासाथी र गर्भपतन सेवा प्रदान गर्ने एक स्वास्थ्यकर्मीलाई अवैध गर्भपतन गरेको आशङ्कामा मुद्दा चलाईयो । पछि पूनरावेदन अदालत, राजविराजले कुनै पनि व्यक्तिलाई केवल शंकाको आधारमा कसूर कायम गरी सजाय गर्न मिल्दैन भनी मुद्दा खारेज गरेको थियो ।

पूनरावेदन अदालत, राजविराजको फैसलामा भनिएको छ:

यी प्रतिवादीहरू कसुर गरेकोमा ईन्कार रहेका छन् । प्रतिवादीहरूको साक्षीको वकपत्रबाट सो ईन्कारी बयान समर्थित रहेको छ । मेडिकल प्रतिवेदनबाट समेत प्रतिवादीहरूको ईन्कारी बयान प्रमाणित भै रहेको देखिएको छ । गर्भपतन जस्तो संवेदनशील मुद्दामा वादी पक्षले तथ्यगत आधार प्रमाणद्वारा प्रतिवादीहरू उपरको अभियोग दावी पृष्टि गर्न सकेको पाइँदैन । शंकाको भरमा प्रतिवादीहरूले आरोपित कसुर गरेकै रहेछन् भनी कसुर स्थापित गरी सजाय गर्न मिल्दैन" ।³⁸

कानूनतः वैध गर्भपतनमा पनि सरिता³⁹ विरुद्ध मुद्दा दायर

कानूनतः वैध गर्भपतनको विषयलाई लिएर सरिता विरुद्ध दायर मुद्दा खारेज गर्दै बैतडी जिल्ला अदालतको फैसलामा भनिएको छ:

रक्तश्राव भै अस्पताल भर्ना भएपछि आफ्नो मन्जुरीले ६ हप्ता देखि १० हप्ता बीचको गर्भपतन गराउने सहमति दिई गर्भपतन गराउन ईजाजत प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीबाट मुलकी ऐन ज्यान सम्बन्धी महलको २८ ख नं अनुसार गर्भपतन गरेको भन्ने मिसिल संलग्न जिल्ला स्वास्थ्य कार्यलय बैतडीको चं. नं. ६२ मिति २०७३/४/७ को पत्रसाथ संलग्न प्रतिवादी...को "Comprehensive Abortion Service Profile" बाट देखियो । मुलकी ऐन, ज्यान सम्बन्धी महलको २८ ख नं. मा "यस महलको २८ नं. मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहाएको

अविभेद र समानताका लागि कार्यरत

कानून कार्यान्वयन
निकायहरूमा गर्भपतन,
स्वतः गर्भ तुहिन, शिशुहत्या
र मृत जन्मको परिभाषामा
रहेको अस्पष्टताको कारण
नवजात शिशुको मृत्युको
कारण अज्ञात रहेको तथा
स्वतः गर्भ तुहिईएको
अवस्थामा पनि मनसाय
प्रेरित हत्याको र गैहकानुनी
गर्भपतनको अभियोग
लगाई महिलाहरू विरुद्ध
धेरै मुद्दाहरू दायर भएका
छन् ।

अवस्थामा नेपाल सरकारले तोके बमोजिमको प्रकृत्या अपनाई निर्धारित योग्यता पूरा गरेको इजाजतपत्र प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीले गर्भपतन गराएकोमा यस महल बमोजिम गर्भ तुहाएको मानिने छैन" उल्लेख गरेकोले निज प्रतिवादी...लाई दोषी ठहर गर्न मिलेन । निजले अभियोग दावी सफाई पाउने ठहर्छ ।^{१०}

यसका अलावा कानून कार्यान्वयन निकायहरूमा गर्भपतन, स्वतः गर्भ तुहिन, शिशुहत्या र मृत जन्मको परिभाषामा रहेको अस्पष्टताको कारण नवजात शिशुको मृत्युको कारण अज्ञात रहेको तथा स्वतः गर्भ तुहिईएको अवस्थामा पनि मनसाय प्रेरित हत्याको र गैहकानुनी गर्भपतनको अभियोग लगाई महिलाहरू विरुद्ध धेरै मुद्दाहरू दायर भएका छन् । पूजा र कल्पनाको मुद्दाहरू यसका उदाहरणहरू हुन्:

शिशुको मृत्युको कारण थाहा नभएपनि पूजा^{११} विरुद्ध मनसाय प्रेरित हत्यामा मुद्दा दायर

पूजालाई जिउँदो बच्चा जन्माई मारेको कसुरमा मनसाय प्रेरित हत्याको अभियोगमा मुद्दा चलाइएको थियो । यो मुद्दामा मोरङ जिल्ला अदालतले पूजालाई बच्चा जन्माई मारेको तथ्य स्थापित हुन नसक्दा सफाई दिएको फैसलालाई नै पुनरावेदन अदालत, विराटनगरले पनि सदर गरेको थियो ।

आफ्नो फैसलामा पुनरावेदन अदालत, विराटनगरको निर्णय

"निज मृतक बच्चाको शव परीक्षण प्रतिवेदन हेर्दा cause of death मा undetermined भनि उल्लेख गरेको पाइन्छ । पाठेघर भित्रै शिशुको मृत्यु भए पनि सो सामान्य प्रसूतिबाट जन्मन सक्छ । यस्तो अवस्थालाई still birth भनिन्छ । जसमा सामान्य डेलिभरीहरूको ५ प्रतिशत still birth हुन्छ भनी प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र उर्लावारी मोरङको स्वास्थ्य परिक्षण रिपोर्ट देखिन्छ ।... निजहरूको मुचुल्का व्यहोराबाट यी प्रतिवादीले निज बच्चालाई मारेको हो नभनी विश्वास मात्र लाग्छ भनी उल्लेख गरेको, बच्चा जन्माई मारेको देख्ने कोही चश्मदित गवाह नरहेको, वादी पक्षबाट कसुर प्रमाणित गर्ने वस्तुनिष्ठ प्रमाण पेश हुन नसकेको, शव परीक्षण प्रतिवेदनमा मृत्युको कारण undetermined भनी उल्लेख भएको आधारमा कारणहरूबाट निज प्रतिवादीको अदालतमा गरेको इन्कारी बयान समर्थित भै रहेको पाइयो । ...प्रतिवादीबाट भएको कसुर स्थापित गर्ने वादी पक्षबाट अन्य शंकारहित तवरले पुष्टी हुने खालका स्वतन्त्र प्रमाणहरू पेश गर्न नसकेको अवस्था हुँदा उल्लेखित नजिर सिद्धान्त समेतको आधारमा यी प्रतिवादी...ले बच्चा जन्माई मारेको तथ्य स्थापित हुन नआउँदा शुरू मोरङ जिल्ला अदालतबाट यी प्रतिवादी...लाई अभियोग दावीबाट सफाई दिने ठहर्नाई भएको फैसला मुनासिवै रहेको पाइयो" ।^{१२}

स्वतः गर्भ तुहिन जाई पीडामा रहेकी कल्पना^{१३} लाई गैहकानुनी गर्भपतनको कसुरमा मुद्दा

स्वतः गर्भ तुहिएर पीडामा रहेकी कल्पनालाई गैहकानुनी गर्भपतन गराएको भनी दायर भएको मुद्दामा सिराहा जिल्ला अदालतले सफाई दियो ।

आफ्नो फैसलामा अदालतले भनेको छ :

म गर्भवती हुनासाथ मेरो पति... साउदी अरब गएकोमा म खाद बोकी आउँदा बाटोमा लडेको कारण मेरो पेटमा चोट परी गर्भमा रहेको रगतको डल्लो जस्तो बच्चा मृत अवस्थामा जन्मेकोले मैले सो भ्रुणलाई रोडको छेउमा फर्काएको हो तर मैले गर्भपतन गराएको होइन भनी यी प्रतिवादीले अदालतमा इन्कारी बयान गरेको देखिन्छ । भ्रुणको लाशजाँच मुचुल्का र शव परीक्षण प्रतिवेदनबाट यी प्रतिवादीले आफ्नो गर्भमा रहेको भ्रुणको गर्भपतन गराएको भन्ने पुष्टि हुन सकेको छैन । मिसिल संलग्न कागज प्रमाणबाट यी प्रतिवादीले आफ्नो पेटमा रहेको गर्भको गर्भपतन गराएको भन्ने कुरा पुष्टि हुन नसकेको एवं वादी पक्षले निर्विवाद र शंकारहित तवरबाट सो कुरा प्रमाणित गराउन सकेको नदेखिँदा शंका र अनुमानको भरमा प्रतिवादी...लाई कसुर ठहर गर्नु न्यायोचित हुने नदेखिँदा यी प्रतिवादीले अभियोग मागदावी बमोजिमको आरोपित कसुरबाट सफाई पाउने ठहर्छ ।^{१४}

अविभेद र समानताका लागि कार्यरत

एक अध्ययनका अनुसार, नेपालमा हुने गरेका गर्भपतनको कुल संख्यामध्ये आधाभन्दा कम (४२%) मात्र कानूनले तोकेको स्वास्थ्य संस्थामार्फत भएको र बाँकी (५८%) गर्भपतन कानूनले तोकेभन्दा बाहिर वा गर्भवती महिलाको आफ्नै प्रयासबाट भएको देखाएको छ ।

माथि उल्लेखित सबै मुद्दाहरूमा अदालतको फैसलाबाट अन्तमा महिलाहरूले सफाई पाएको भए तापनि, बच्चा जन्माई मारेको तथा गैहकानुनी गर्भपतन गराएको भन्ने शंकाको आधारमा चलाईएको कानुनी कारवाहीको कारण यी महिलाहरूले अनावश्यक दुःख कष्ट तथा भावनात्मक चोटहरू व्यहोर्नु परेको थियो । सन २०७४ को उक्त अध्ययनले जबरजस्ती करणीबाट रहन गएको गर्भ गर्भपतन गर्दा ऐनले तोकेको भन्दा अन्य अवस्थाको गर्भपतन गराएको भनी एक नाबालिकालाई फौज्दारी कसुरमा मुद्दा चलाएको तथ्य खुल्न आएको छ । सीताको मुद्दाको उदाहरण यस्तो रहेको छ :

नाबालिका सीता^{१५}लाई औषधी खाई गर्भपतन गरेकीमा कसूरदार ठहर

१५ वर्षीया सीता, जसले जबरजस्ती करणीको कारणबाट रहन गएको २० हप्ताको गर्भ आफ्नो बुबाको सहयोगमा स्थानीय औषधी पसलबाट खरीद गरेको औषधी सेवनबाट गर्भपतन गर्दछिन् । निज सीताले जिल्ला अदालतमा दिएको बयानमा आफ्नो र परिवारको इज्जत प्रतिष्ठा बचाउनका लागि औषधी सेवन गरी गर्भपतन गरेको उल्लेख गर्छिन् । अदालतले निजको स्वीकारोक्तिको आधारमा निजलाई गैहकानुनी गर्भपतनमा कसूरदार ठहराई कैद सजाय गर्छ । तर अदालतले निजको बुबा र औषधी बिक्रेतालाई भने सफाई दिएको छ किनकि निजको बुबाले आफैले खरीद गरी ल्याईदिएको भएता पनि औषधी सेवन नगर्न भनेको र औषधी बिक्रेताको गर्भपतनमा संलग्नता पृष्टि नभएको भनेको छ ।^{१६}

गर्भपतनका मुद्दाहरूसम्बन्धी माथि उल्लेखित अध्ययनबाट आएका केही उदाहरणहरूले गर्भपतन सम्बन्धमा कस्तो कठोर फौज्दारी प्रावधानहरू राखिएको छ भन्ने स्पष्ट देखाउँछ । विगतमा मुलुकी ऐन र मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले गर्भपतनलाई संकुचित दायरामा स्थापित गर्दै फौज्दारी अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको यो विषयलाई फेरी सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन २०७५ ले पनि सोही निरन्तरतालाई कायम राखी दण्ड सजायको व्यवस्था मुलुकी अपराध संहिता अनुसारनै हुने व्यवस्था गरेको छ । अझ सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ मा गर्भवती महिलाको जीवन रक्षाको लागि पनि २८ हप्ता भन्दा माथिको गर्भपतन गर्नमा रोक, कानूनलेनै तोकेको भन्दा अन्य अवस्थामा गर्भपतन गर्ने नहुने, गर्भपतन गर्न ईजाजत प्राप्त स्वास्थ्य संस्था वा स्वास्थ्यकर्मीकोमा नै जानु पर्ने जस्ता निषेधात्मक प्रावधानहरू रहेका छन् । यसका अलावा स्वतः गर्भ तुहिनु समेतलाई गर्भपतनको परिभाषामा भित्र समेटेर विरोधभास कायम गरि स्वतः गर्भ तुहिएमा समेत दण्ड सजाय हुन सक्ने अवस्था सिर्जना गरेको छ । २०७४ सालमा माथि उल्लेखित अध्ययनले गर्भपतन सम्बन्धी कानून कार्यान्वयनको विगतका अभ्यासको पृष्ठभूमि, अहिले लागु रहेको सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ ले पनि जुनसुकै पनि परिस्थितिमा महिलालाई "गैहकानुनी गर्भपतन" को कसूरमा कानूनी दायरामा पार्ने जोखिम अद्यापि विद्यमान रहेको देखाएको छ ।

नेपालले गर्भपतनलाई पूर्ण रूपमा निरअपराधिकरण गर्नु पर्ने

असुरक्षित गर्भपतनको रोकथामको नाममा कानूनमा तोकिएको भन्दा अन्य अवस्थाका गर्भपतन गरेको भनि महिलाहरूलाई कसूरदार कायम गर्ने कार्य न्यायोचित हुन सक्दैन । कानूनले तोके अनुसारको गर्भपतन सेवामा महिलाहरूको सहज पहुँच हुन नसकेका कारण धेरैजसो महिलाहरू कानूनले तोके अनुसारको गर्भपतन सेवाभन्दा बाहिरै वा आफैले गर्भपतन सेवा लिन बाध्य छन् । एक अध्ययनका अनुसार, नेपालमा हुने गरेका गर्भपतनको कुल संख्यामध्ये आधाभन्दा कम (४२%) मात्र कानूनले तोकेको स्वास्थ्य संस्थामार्फत भएको र बाँकी (५८%) गर्भपतन कानूनले तोकेभन्दा बाहिर वा गर्भवती महिलाको आफ्नै प्रयासबाट भएको देखाएको छ ।^{१७} भूकम्प र कोभिड १९ जस्ता महामारी लगायतका मानवीय संकटका अवस्थामा गर्भपतनको अवस्था अझ विकराल बन्न गएको छ । यस्तो समयमा खासगरी आवागमनमा हुने अवरोध, स्वास्थ्य संस्था र स्वास्थ्य प्रणालीमा आउने संकुचन, आर्थिक चुनौतीहरू र विद्यमान लैङ्गिक तथा सामाजिक असमानताको कारणले गर्भनिरोध तथा परिवार नियोजन सेवा, कानूनले तोके

अधिभेद र समानताका लागि कार्यरत

नेपाली महिलाले आफ्नो आधारभूत मानव अधिकारको अनुभूति गर्न पाउने र सुरक्षित गर्भपतन सेवाहरूमा महिला तथा बालिकाहरूका सहज पहुँच सुनिश्चित गर्दै गर्भपतनको दायरालाई फराकिलो पारी पूर्ण रूपमा निरअपराधिकरण गर्न आवश्यक छ । यस्तै गरि गर्भका कारणले महिलाको जिवन तथा स्वास्थ्यमा प्रभाव परेमा वा गर्भमा रहेको भ्रुण नष्ट हुने भएमा २८ हप्ता पश्चात्को पनि गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्न प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनको तत्काल संशोधन गर्न आवश्यक छ ।

गर्भपतनलाई पूर्ण रूपमा निरअपराधीकरण गर्न, गर्भपतन गर्ने महिलाहरू र गर्भपतन सेवा प्रदान गर्ने स्वास्थ्य सेवा प्रदायकहरू विरुद्ध प्रचलित मुलुकी अपराध संहितामा रहेको गर्भपतन सम्बन्धी सजायको व्यवस्थाको खारेजी लगायतका सबै प्रकारका दण्डसम्बन्धी व्यवस्थाहरू अन्त्य गर्न ठोस कदम चाल्नु आवश्यक रहेको छ ।

अनुसारको सुरक्षित गर्भपतन सेवा लगायतका आधारभूत तथा अत्यावश्यक प्रजनन स्वास्थ्य सेवाहरूको पहुँचमा ठूलो नकारात्मक प्रभाव पारेको हुन्छ ।^{१८} यस्तो अवस्थामा कानूनले तोकेको समयावधि भित्रकै गर्भपतनका लागि पनि महिलाहरू कानूनले तोकेभन्दा बाहिर वा महिलाको आफ्नै प्रयासबाट गर्भपतन सेवा लिन बाध्य छन् र यसका कारण महिलाहरूलाई फौजदारी अपराधको कसुरदार बनाउने सम्भावना बढाउँछ ।

गर्भपतनलाई अपराधीकरण गरेको कारण संविधानले प्रत्याभूत गरेका मौलिक अधिकारहरू खासगरी आत्मसम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक^{१९}, स्वतन्त्रताको हक^{२०}, समानताको हक^{२१}, निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँचको हक^{२२}, तथा सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकारको हक^{२३} उपभोग गर्नबाट नेपाली महिलाहरू बञ्चित भएका छन् । गर्भपतनको अपराधीकरणको कारण सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनले प्रदत्त गरेको प्रजनन सम्बन्धी आत्मनिर्णय गर्ने अधिकारबाट समेत महिलाहरूलाई बञ्चित भएका छन् ।^{२४} यसका साथै जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ द्वारा सुनिश्चित गरेको राज्यको प्रत्येक नागरिकहरूलाई गर्भपतन लगायतका आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने कानूनी दायित्व^{२५} तथा राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६ ले अख्तियार गरेको सुरक्षित गर्भपतन सेवाहरूलाई गुणात्मक र प्रभावकारी बनाउने^{२६} राष्ट्रिय नीति तथा कार्यक्रमहरूमा समेत नकारात्मक प्रभाव पारेको छ । यसका अलवा लक्ष्मी वि. नेपाल सरकारको मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतले गरेको अत्यन्त महत्वपूर्ण फैसलामा गर्भपतनको अधिकार संविधान प्रदत्त महिलाको मौलिक हक हो भन्ने विषयलाई स्थापित गर्दै^{२७} गर्भपतनको अधिकारका विषयहरूलाई "संगीन र कठोर फौजदारी कानूनको दायरा" भित्र राखिनु "विरोधाभासपूर्ण र सर्वथा अमिल्दो" छ भन्ने धारणा राखेको थियो ।^{२८} सर्वोच्च अदालतले आफ्नो फैसलामा "प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनमा रहेका व्यवस्थाहरू समावेश गरी गर्भपतन सम्बन्धी छुट्टै र बृहत कानून तर्जुमा गर्न जो चाहिने पहल गर्नु भन्ने ..." निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो ।^{२९}

मानव अधिकार सम्बन्धी विभिन्न निकायहरूबाट नेपाललाई दिईएका सुभाब तथा सिफारिसहरूको आधारमा पनि गर्भपतनलाई पूर्ण रूपमा निरअपराधीकरण गर्नुपर्ने दायित्व सृजना गरेको छ । सन् २०२१ मा, विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको ३७औँ सत्रमा नेपाललाई "गर्भपतनलाई निरअपराधीकरण गर्न र महिला तथा बालिकाहरूको यौन र प्रजनन स्वास्थ्य र अधिकारको ठोस रूपमा संरक्षण गर्न"^{३०} मित्र राष्ट्र फ्रान्सले दिएको सुभावलाई नेपालले स्विकार गरिसकेको छ । यस्तै सन् २०१८ मा, नेपालमा गर्भपतनलाई अपराधीकरण प्रति सरोकार व्यक्त गर्दै^{३१} महिला विरुद्ध सबै प्रकारको भेदभाव अन्त्य गर्ने महासन्धि (सीड) को समितिले "सबै अवस्थामा गर्भपतनलाई पूर्णरूपमा निरअपराधीकरण, कम्तीमा आमाको स्वास्थ्य अवस्था जोखिममा रहेको अवस्थामा यसलाई कानूनी मान्यता प्रदान गर्न, यसका अतिरिक्त बलात्कार, हाडनाता करणी, गर्भवती महिलाको जीवन गम्भीर र जोखिममा रहेको वा जटिल अवस्था लगायतमा विद्यमान कानूनमा रहेको छुटलाई निरन्तरता प्रदान गर्न र सुरक्षित गर्भपतनका स्वास्थ्य संस्था र सेवा सम्बन्धमा सचेतना जगाउन आवश्यक पर्याप्त स्रोत व्यवस्था" को लागि ऐन संशोधन गर्न नेपाललाई आग्रह गरेको छ ।^{३२}

यसर्थ, नेपाली महिलाले आफ्नो आधारभूत मानव अधिकारको अनुभूति गर्न पाउने र सुरक्षित गर्भपतन सेवाहरूमा महिला तथा बालिकाहरूका सहज पहुँच सुनिश्चित गर्दै गर्भपतनको दायरालाई फराकिलो पारी पूर्ण रूपमा निरअपराधिकरण गर्न आवश्यक छ । यस्तै गरि गर्भका कारणले महिलाको जिवन तथा स्वास्थ्यमा प्रभाव परेमा वा गर्भमा रहेको भ्रुण नष्ट हुने भएमा २८ हप्ता पश्चात्को पनि गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गर्न प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐनको तत्काल संशोधन गर्न आवश्यक छ । गर्भपतनलाई पूर्ण रूपमा निरअपराधीकरण गर्न, गर्भपतन गर्ने महिलाहरू र गर्भपतन सेवा प्रदान गर्ने स्वास्थ्य सेवा प्रदायकहरू विरुद्ध प्रचलित मुलुकी अपराध संहितामा रहेको गर्भपतन सम्बन्धी सजायको व्यवस्थाको खारेजी लगायतका सबै प्रकारका दण्डसम्बन्धी व्यवस्थाहरू अन्त्य गर्न ठोस कदम चाल्नु आवश्यक रहेको छ ।

अविभेद र समानताका लागि कार्यरत

पादटिप्पणी

१. नेपालको संविधान, २०७२, धारा ३८(२) ।
२. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, ले प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकार र प्रजननसँग सम्बन्धी अधिकारलाई मौलिक अधिकारको रूपमा प्रत्याभूत गरेको थियो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ (२००७), धारा २० (२) (खारेज भएको)।
३. सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५, प्रस्तावना ।
४. ऐ ।
५. ऐ, भाग ३।
६. ऐ, भाग ३ दफा १०, ११ र १२ ।
७. ऐ, भाग ४।
८. ऐ, भाग ५।
९. ऐ, भाग २ दफा ३।
१०. ऐ, भाग ८ दफा २९ ।
११. ऐ, भाग ८ दफा २९ ।
१२. ऐ, भाग ८ दफा २८ ।
१३. ऐ, भाग ८ दफा ३२(१)।
१४. ऐ, भाग ६ दफा २२ र २३ ।
१५. ऐ, भाग ७ दफा २७ ।
१६. ऐ, भाग २ दफा ३ (५)।
१७. सन् २००२मा, मुलुकी ऐनको एघारौँ संशोधनले गर्भपतनगर्दा हुने अपराधका केही अपवादहरू लागु गरेको, २०१७ मा साविक मुलुकी ऐनलाई प्रस्तित्थापित गर्दै मुलुकी देवानी संहिता २०७४ र मुलुकी अपराध संहिता २०७४ बाट देवानी र फौजदारी संहिता अलग अलग कानून लागु गरेको तथा मुलुकी अपराध संहिताको गर्भ संरक्षण बिरुद्धको कसुर परिच्छेद अन्तर्गत गर्भपतन सम्बन्धित प्रावधान राखिएको छ । मुलुकी ऐन भाग ४ खण्ड १० नं २८, २८(क), २८(ख), २९, (खारेज भएको); मुलुकी अपराध संहिता २०७४, भाग १.२, खण्ड १३ नं. १८८ ।
१८. ऐन, पूर्व पाद टिप्पणी ३, भाग ४, दफा १५(क)।
१९. ऐ, भाग ४, दफा १५(ग) र (घ)।
२०. ऐ, भाग ४, दफा १५(ख) र (ङ)।
२१. ऐ, भाग ४, दफा १६ ।
२२. ऐ, भाग ४, दफा २६(ग)।
२३. मुलुकी अपराध संहिता २०७४, भाग १.२, खण्ड १३ नं. १८८ (३)।
२४. ऐन, पूर्व पाद टिप्पणी ३, भाग ४, दफा १५(ख) र(घ)।
२५. ऐ, भाग ४, दफा १६(१) ।
२६. ऐ, भाग ४, दफा १८, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७७ (२०२०) भाग ३, नियम १३ ।
२७. नियमावली, पूर्व पाद टिप्पणी, २६, भाग ३, नियम १२, १४ र १५।
२८. ऐ, भाग ३, नियम ११, १४ र १५ ।
२९. ऐ, भाग ३, नियम १७ ।
३०. ऐ, भाग ३, नियम १८।
३१. ऐन, पूर्व पाद टिप्पणी ३, भाग ४, दफा १६(१) र भाग ७, दफा २५(७)।
३२. ऐ, भाग १, दफा २(घ) ।
३३. Center for Reproductive Law and Policy, महिला, कानून र विकास मञ्च, नेपालमा गर्भपतन: कारागारमा महिला (२००२)। https://reproductiverights.org/sites/default/files/nepal_2002.pdf. द्रष्टव्य: Center for Reproductive Law and Policy को नाम परिवर्तन भई Center for Reproductive Rights भएको छ ।
३४. Center for Reproductive Rights, महिला, कानून र विकास मञ्च, गर्भपतन सम्बन्धी कानून र यसको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक परिमार्जन: फौजदारी मुद्दाहरूको समीक्षाबाट उजागर भएका तथ्य* (२०७४) । यस अध्ययन आर्थिक वर्ष २०११/१२ देखि २०१५/१६ बीचमा अध्ययन सञ्चालन गरिएको नेपालका १६ जिल्लामा दर्ता भएको गर्भपतन सम्बन्धी मुद्दाहरूको अध्ययनमा आधारित रहेको, अध्ययनमा पाएको ५३ मुद्दाहरू मध्ये १३ मुद्दाहरू गर्भपतन गरेकोमा महिला विरुद्ध दायर भएको, ७ मुद्दाहरू शिशु हत्या सम्बन्धि, ५ मुद्दा बलपूर्वकको गर्भपतन सम्बन्धित थिए, र २८ मुद्दाहरू कुटपीट लगायत तेस्रो-पक्षको संलग्नताको परिणाम भएको गर्भपतनसँग सम्बन्धित थिए।
३५. ऐ ।

अविभेद र समानताका लागि कार्यरत

३६. २०७४ को अध्ययन क्रममा कानुनी प्रतिनिधित्व नपाएको अभियोजित महिलाको कानूनी प्रतिरक्षा अध्ययनमा संलग्न अध्ययताबाट गरिएको थियो । यसमध्ये पुनरावेदन अदालत, विराटनगर र भापा जिल्ला अदालतको गरी दूई मुद्दामा महिलालाई सफाई दिन सफल भएका थिए भने मोरङ जिल्ला अदालतमा चलेको मुद्दामा महिलालाई अनुसन्धानको क्रममा कारागारमा राखिएको समयलाई सजाय कायम गर्न सफल भएको थियो । २०१७ अध्ययनमा उद्धृत, पूर्व पादटिप्पणी ३४।
३७. महिलाको गोपनीयता कायम गर्न काल्पनिक नाममा राखिएको ।
३८. पुनरावेदन अदालत राजविराजको मिति २०७१ साल पौष २५ गतेको फैसला, २०७४ को सत्यतथ्य अध्ययनमा उद्धृत, पूर्व पादटिप्पणी ३४ ।
३९. महिलाको गोपनीयता कायम गर्न काल्पनिक नाममा राखिएको ।
४०. बैतडी जिल्ला अदालतको मिति २०७३ साल श्रावण ३० गतेको फैसला, २०७४ को सत्यतथ्य अध्ययनमा उद्धृत, पूर्व पादटिप्पणी ३४ ।
४१. महिलाको गोपनीयता कायम गर्न काल्पनिक नाममा राखिएको ।
४२. पुनरावेदन अदालत विराटनगरको २०७० साल फाल्गुण २३ फैसला, २०७४ को सत्यतथ्य अध्ययनमा उद्धृत, पूर्व पादटिप्पणी ३४
४३. महिलाको गोपनीयता कायम गर्न काल्पनिक नाममा राखिएको ।
४४. सिराहा जिल्ला अदालतको मिति २०७० साल असार २९ गतेको फैसला, २०७४ को सत्यतथ्य अध्ययनमा उद्धृत, पूर्व पादटिप्पणी ३४ ।
४५. महिलाको गोपनीयता कायम गर्न काल्पनिक नाममा राखिएको ।
४६. ईलाम जिल्ला अदालतको २०७२ साल पौष २ गतेको फैसला, २०७४ को सत्यतथ्य अध्ययनमा उद्धृत, पूर्व पादटिप्पणी ३४
४७. महेश पुरी समेत Abortion Incidence and Unintended Pregnancy in Nepal, International Perspectives on Sexual and Reproductive Health, भाग ४२, न ४ (डिसेम्बर २०१६), पृ १९७-२०९।
४८. विश्व स्वास्थ्य संगठन (डब्ल्यूएचओ), Addressing Human Rights as Key to the COVID-19 Response (21 April 2020). <https://www.who.int/publications-detail/addressing-human-rights-as-key-to-the-covid-19-response>.
४९. नेपालको संविधान, पूर्व पादटिप्पणी १, धारा १७ ।
५०. ऐ. धारा १७ ।
५१. ऐ. धारा १८ ।
५२. ऐ. धारा ३५(१) र (३)।
५३. ऐ. धारा ३८(२) । ऐन,
५४. पूर्व पादटिप्पणी ३ भाग २, दफा ३ (३)।
५५. जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५, परिच्छेद २, दफा ३(४) (ख) ।
५६. राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६, रणनीति नं. ६.२०.५ ।
५७. लक्ष्मी तथा अन्य समेत वि नेपाल सरकार, निर्णय नं. ८४६४, ने.का.प. २०६७ (भाग ९) पृ १६६१ ।
५८. ऐ. अनुच्छेद १० ।
५९. ऐ. अनुच्छेद १०१ ।
६०. विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको कार्यदलको नेपालको लागि मस्यौदा प्रतिवेदन, सिफारिश नं. ६.१३५, U.N. Doc. A/HRC/WG.6/37/L.7 (2021). Available at <https://uprmeetings.ohchr.org/Sessions/37session/Nepal/Documents/Nepal%20-%20Chronological%20List%20of%20Recommendations.docx>.
६१. महिला विरुद्ध सबै प्रकारको भेदभाव अन्त्य गर्ने महासन्धि (सीड) को समितिको छैटौं आवधिक प्रतिवेदन उपर दिएको निष्कर्ष सुभावरु परिच्छेद ३८, U.N. Doc./CEDAW/C/NPL/CO/6 (2018) ।
६२. ऐ. अनुच्छेद ३९(ख) पृ १४ १८ ।